

Məmmədov Fərrux Məmməd oğlu⁴⁸

TƏHLÜKƏLİ VƏ «AVAM» QURBANƏLİ BƏY

Cəlil Məmmədquluzadə XX əsr Azərbaycan nəsrində müxtəlif tipli bəy surətləri yaratmışdır. Onların fərqli və oxşar xüsusiyyətləri vardır. Ancaq yazıcının “Qurbanəli bəy” hekayəsində yaratdığı Qurbanəli bəy surəti «ifrat fərdiliyi» və «koloritliliyi» ilə seçilir. “Qurbanəli bəy” zəngin və aydın boyalarla cillənmiş, güclü milli koloritlə yazılmış bir əsərdir. Qurbanəli bəy Mirzə Cəlilin ustad qələmi ilə yaltaqlığın, ikiüzlülüğün timsalına çevrilmişdir. Bu hekayə də ədibin başqa kiçik həcmli nəsr əsərləri kimi dərin məzmunla malikdir” (2, 60). Əsər geniş xəbərlə başlayır. «Xəbər çıxdı ki, bu gün naçalnik gəlir kəndə və sonra məlum oldu ki, pristavın arvadının ad günüdür. Kəndə şiriş düşdü. Kənd əhlindən bu gün çöl işinə gedən olmadı. Camaatın yarısı çıxmışdı kəndin kənarına və təpələrə dırmaşib boyluyurdular ki, görsünlər gəlirmi naçalnik. Camaatın yarısı pristavın mənzilini əhatə edib durmuşdular. Qıra qəndlərdən də camaat baxəbər olub yavaş-yavaş gəlirdilər. Pristavın həyətinə adam əlindən girmək mümkün deyildi və katda, yasovul və qlava mirzələrindən savayı həyəətə girmək üçün heç kəsə izn verilmirdi.

Pristavın həyətinə it ziyəsini tanımırdı. Səsdən və qiylı-qaldan qulaq tutulurdu: bir yanda quzular mələyirdi, bir yanda qıçları bağlı cüce və toyuqlar bağırdılar, bir yanda qlavaların atları kişnəyirdilər. Bir tərəfdən pristavın qulaqları uzun tulaları gah qlavanın üstünə atılıb «haff» eləyirdilər, gah katdanın üstünə atılıb «haff» eləyirdilər. Hərdən bir pristavın arvadı balkona çıxıb nazik səslə çığırırdı: «tişə»; yəni «yavaş». Və sonra genə girirdi içəri” (4, 174-175). Burada “qısa xəbər”dən söhbət gedə bilməzdi. Kimin həyat yoldaşının ad günüdür? Pristavın! Cəlil Məmmədquluzadə ustad və mahir sənətkardır. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının böyük realistidir. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında yaranan və inkişaf edən realizm Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində özünün ən yüksək mərhələsinə yüksəlmişdi. Eyni zamanda yazıçı böyük detal və təsvir ustasıdır. Cəlil Məmmədquluzadə heç vaxt pisin pis, yaxşının yaxşı olduğunu açıq şəkildə göstərmir. Daha dəqiq desək, buna ehtiyac da yoxdur. Yazıçı əsərlərində baş verən hadisələri hərtərəfli şəkildə təsvir edir. Sanki mənfi tiplərin özlərini ifşa etməkdən savayı «çıxış yolları yoxdur».

Cəlil Məmmədquluzadə realizminin gücü məhz bundadır. “Qurbanəli bəy” hekayəsindəki hadisənin, obrazların tipikliyi şeksizdir, əsər sanki həyatın bir parçasıdır” (2, 60). «Qurbanəli bəy» hekayəsində pristavın arvadının ad günü olduğunun vurğulanması təsadüfi deyildi. Görəsən, rus pristavının arvadı hansı məsul vəzifəni tuturdu? Vətən, millət, xalq, insanlar qarşısında hansı mühüm xidmətlər göstərmişdi? Nəyə görə onun ad günü bu qədər təntənəli şəkildə qeyd olunurdu? Kəndliləri işdən-gücdən ayırmaq yollara çıxarmışdılar. Kəndlilər heç rus xanımının dilini başa düşmürdülər. Sanki ətraf yerlərin əhalisi müharibəyə səfərbər olunmuşdular. Pristavın arvadının ad gününə hazırlıq yüksək səviyyədə təşkil olunmuşdu. Pristavın həyəti «qapalı və yaxşı qorunan qalaya» bənzəyirdi. Katda, yasovul və qlava mirzələri «yerli rəhbərlər» - pristava, naçalnikə, əfsərlərə yarınmaq üçün əldən-ayaqdan gedirdilər. Yazıq, sırası kəndliləri «qalaya» yaxın buraxmırdılar, gün onların başına şırıyırdı. Qonaqlıq işə başlamırdı ki, başlamırdı... Hələlik can-dildən hazırlıq gedirdi. Daha böyük rəisi – naçalniki gözləyirdilər. Bir ucdan təzə gələn qlava və katdalar atdan yenib, dolu xurcunları daşıyırdılar həyəətə. “Təhkimli” kəndlilər dalarında qab-qazan, xalı və palaz daşıyırdılar. Bəziləri də həyətin dibində quzuları və toyuq-cüceləri yan-yanaya yığıb öldürüb təmizləyirdilər. Bu qədər böyük qonaqlığa pristavın bir neçə illik maaşı da çatmazdı. Həm də pristav yerli bəylərdən deyildi ki, mal-mülk sahibi olsun. Ancaq bu barədə düşünən kim idi! Hər kəs pristavın arvadına sədaqətini, məhəbbətini, hörmətini göstərmək üçün dəridən-qabıqdan çıxırdı.

Qonaqlar yavaş-yavaş gəlirdilər. Zabitlər, digər pristavlar xanımları ilə birlikdə gəlir, pristavın xanımına xoş sözlər deyir, təbrik edir, sakitcə keçib əyləşirdilər. Qərribə sakitlik yaranmışdı, hamı özünü xoşbəxt, rahat hiss edirdi. Ancaq «nisbi sakitlik» qəflətən pozuldu. Əlbəttə, hamının gözlədiyi naçalnik «nisbi sakitliyi» poza bilməzdi. Daha «cəsarətli və gözlənilməz addımlar atan, hərəkət edən qonaqların gəlişinə» kəskin ehtiyac vardı. «Bir qədər keçdi genə qaçaqaç düşdü; genə dedilər «naçalnik gəlir». Amma bu da yalan oldu. Adamları araladılar, bu qonaq da girdi həyəətə. Bu da «Qapazlı» kəndinin bəyi və mülkədarı məşhur Qurbanəli bəy idi. Bəy həyəətə girən kimi baxdı bir sağa, bir sola. Tulaların biri qaçıb gəldi Qurbanəli bəyin qabağına və başladı bəyin ayaqlarını yalamağa. Bəy əyilib itin başını tumarladı və dedi:

- Malades sobak, - və sonra qalxıb xanımı balkonda görüb çığırırdı:
- İzdraști! – və bökünü götürüb sağ əlilə qalxırdı yuxarı və qışqırırdı:

⁴⁸ Bakı Slavyan Universiteti. Farrux@mail.ru

- Urra! – Sonra qalxdı balkona və xanıma baş əydi. Xanım əlini uzatdı Qurbanəliyə. Bəy xanımın əlini alıb rusca dedi:

- Nə qədər mənim canım sağdı, sənə mən nökrəm, ay xanım.

Xanım bir az güldü və dedi:

- Spasibo.

Bəy bir ah çəkəndən sonra hər ikisi girdi içəri» (4, 176).

Bir az keçəndən sonra naçalnik gəldi. Pristavın xanımı başda olmaqla hamı ayağa durub naçalnikin pişvazına çıxdı. Naçalnik də xanımın əlini öpüb təbrik etdi və digər qonaqlarla otağa daxil oldu. Bundan sonra Qurbanəli bəyin “həyəcanlı və narahat anları” başladı, nə başladı. Qurbanəli bəy rusların xoşuna gəlmək, onlara yarımaq üçün əldən-ayaqdan gedir, dəridən-qabıqdan çıxırdı. Əslində Qurbanəli bəyin yaltaq, süni, saxta, ət tökən hərəkətlərinə qətiyyətlə ehtiyac yox idi. Problemi bir az dərindən təhlil etsək, görürük ki, Qurbanəli bəy qonaq yox, ev ziyəsidir. Onun dədə-babaları min illər boyu bu torpaqda yaşamış, qonaq qəbul etmişdilər. Qurbanəli bəy yerli bəylərin nümayəndəsi kimi qonaqlığa dəvət olunmuşdu. “Yaxşı diqqət edilsə, böyük ədib bu hekayəni də müqayisə əsasında yazmışdır. Burada başqa millətdən olan vəzifə sahibləri ilə Azərbaycan bəyi, mülkədarı qarşılaşdırılır. Qurbanəli bəyin bütün mənfə cəhətləri, eybəcərlikləri, lovğalığı və yalançılığı, təkəbbürü və miskinliyi, zorakılığı və yaltaqlığı bu müqayisədə aşkara çıxarılır”(2,58-59). Ədalət naminə desək, heç kim Qurbanəli bəyi artıq hərəkətlər, ifrat yaltaqlıq etməyə məcbur etmədi. İlk baxışdan göründüyü kimi, Qurbanəli bəy qətiyyətlə avam və məzlum deyildir. Hədsiz hiyləgərdir, hər addımını ölçüb- biçəndir. İşğalçı rusların xoşuna gəlmək üçün ölümə belə hazırdır. Əsərin sonunda biz bunun əyani şəkildə şahidi olacayıq. Hələlik isə Qurbanəli bəy «avamlığını» və kobudluğunu nümayiş etdirirdi. Qurbanəli bəy nəzərdə tutduğu planlarının «icrasına» çox uzaqdan başlamışdı. İnsanlardan əvvəl itlərə girişmişdi. Onun rus itinə «malades sobak» deyib başını tumarlaması təsadüfi deyildir. Bir faktı vurğulamaq yerinə düşər ki, Qurbanəli bəy qonaqlıqda xüsusi sayıqlıq, diribaşlıq göstərirdi. Gözləri dörd olmuşdu. Heç bir fürsəti əldən buraxmaq istəmirdi. İlk əvvəl naçalnikə atını xeyli tərəflədi. Atın naçalnikin xoşuna gəlməsi onu məst etdi və Qurbanəli bəy tərəddüd etmədən «peşkəşdir» söylədi. İçki məclisində də Qurbanəli bəy xanımların və ağaların diqqətini özünə tərəf “yönəldə bildi”. Qurbanəli bəydən savayı hamı xanımın sağlığına badə qaldırdı. Bəyin içməməyi xanımın və naçalnikin diqqətindən yayınmadı. Yazıq naçalnik düşündü ki, bəy fanatik müsəlmanlardandır, ona görə içmir. «Axırda Qurbanəli bəy rumkasını götürdü əlinə və dedi:

- A kişi, siz allah bu nədi? Buna bizdə üskük deyərlər ki, arvadlar barmaqlarına geyib tikiş tikərlər; yoxsa bizlərdə bunnan araq içməzlər.

Qonaqlar bu sözləri eşidib genə qəh-qəh çəkib güldülər və pristavın xanımı dedi:

- Da, da, doğrudur. Günah mənədir. Qurbanəli bəy rumkaynan araq içməz.

Bu sözləri deyəndən sonra xanım bir çay stəkanı aparıb qoydu bəyin qabağına və araqla doldurub verdi bəyə. Qurbanəli bəy stəkanı götürüb dedi:

- Bax, buna nə demişəm?!.. Yoxsa üsküyü qoyublar mənim qabağıma ki, nə var, nə yox...

Qonaqlar genə gülüşdülər və Qurbanəli bəy araqı çəkdi başına, stəkanı qoydu yerə və çörəkdən bir tikə götürüb tutdu burnunun qabağına» (4, 178-179).

Bu epizodda «avam» Qurbanəli bəyin bir neçə fərdi xüsusiyyəti, keyfiyyəti ortaya çıxır. Qurbanəli bəy yaxşı aktyorluq, artistlik bacarımış. Qonaqların darıxmasına imkan vermədi, ümumi şənəlməyə səbəb oldu. Digər tərəfdən Qurbanəli bəy üsküyü xatırlatmaqla xalqın keçmiş adət-ənənələrinin «qoruyucusu, müdafiəçisi» qismində çıxış etdi. Axı ruslar bilməlidirlər ki, müsəlmanlar rumkadan araq içməzlər və bu mənada «fanatikdirlər». Ağalar və xanımlar bir qədər yeməklə məşğul olandan sonra çıxdılar balkona və işdən-gücdən ayrılıb “kөнüllü” şəkildə yallı gedən yerli rəiyyətə tamaşa etdilər. Qurbanəli bəy hər addımında “fəallıq” göstərirdi. Nökəri Kərbəlayı Qasımı görəndə onu yanına çağırırdı və zorla yallı oynamağa məcbur etdi. «- Yapış, heyvan balası, heyvan! Yoxsa vallah döyə-döyə səni öldürürəm!» Xanımların və ağaların əhvali-ruhiyyəsini «yüksək səviyyədə saxlamaq üçün» Qurbanəli bəy yallı gedənlərə qoşuldu və atılıb düşməyə başladı. Pristavın arvadı və naçalnik Qurbanəli bəyə çəpik çaldılar, qəh-qəh çəkib gülməyə başladılar. Qurbanəli bəyin hoqqabazlıqlarının sonu görünmürdü. Ömründə içki içməyən, həqiqi, mömin, dindar müsəlman olan, müqəddəs Kərbəla adını daşıyan nökrü Qasımı zorla içirtmək istədi. Kor-peşman olan Qurbanəli bəy üzünü naçalnikə tutdu: «- Mənim nökrüm Kərbəlayı Qasım lap biqeyrətdi. Mən indiyə kimi nə qədər eləmişəm ona bir qətrə çaxır içirdə bilməmişəm. Deyirəm ki, axı, ay axmaq, sən ki üzümü yeyirsən, axı bu nədi ki? Üzüm suyu deyil məgər? Nə qədər

deyirəm, içmir» (4, 180). Əslində biqeyrət Qurbanəli bəyin özüydü. Çünki Qurbanəli bəy ruslardan bir «malades» eşitməkdən ötrü həyatını verərdi. Deyəsən, Qurbanəli bəydə aktyorluqla bərabər təlxəklik də vardı. Azərbaycan bəyi özünü hansı rollarda sınıamırdı? Nəyə görə? Buna qətiyyəən ehtiyac yox idi. Qurbanəli bəy qonaqlıqda iştirak edən yeganə azərbaycanlı idi. O, özü gəlməmişdi, məhz dəvət edilmişdi. Digər azərbaycanlılar çöl tərəfdən və həsrətlə qonaqlığa, ad gününün iştirakçılarına baxırdılar. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, heç kim Qurbanəli bəyi «qeyri-adi hərəkətlər» etməyə məcbur etməirdi. «Avam» Qurbanəli bəy nəhayətsiz dərəcədə yaltaqlanırdı, qulluq göstərirdi. Kiçik bir fürsəti belə fəvta vermirdi. Ağalar və xanımlar üçün cıdır – at yarışı təşkil olundu. Qurbanəli bəy yavaş-yavaş, addım-addım öz faciəsini yaxınlaşdırırdı. Sərxoş vəziyyətdə verdiyi vədlərin, etdiyi hərəkətlərin onu hansı bədbəxtliklərə sürüklədiyini bilsəydi, bəlkə də həmin addımları atmazdı. Digərləri kimi sakitcə qonaqlıqda iştirak edər, xanımı təbrik edib, evinə yollanardı. Yeri gəlmişkən, Qurbanəli bəyin adında böyük bir sirr «gizlənmişdir» və ad rəmzi mənə daşıyır. Qurbanəli bəy hər addımda xaricilərə, yadellilərə qurban olmaqdan ötrü əldən-ayaqdan gedirdi. Evdəkilərə, yaxınlarına münasibətdə isə nədənsə hərbin, hədə – qorxunun dili ilə danışırdı...

Məclis davam etdikcə Qurbanəli bəy «adına layıq» hərəkətlər edir, tez-tez yerindən sıçrayıb deyilən sağlıqlara «qiyətli əlavələrlə» məclisi “rövnəqləndirirdi”. Pristavın, naçalnikin çox yaşaması üçün özünü qurban verməkdən usanmırdı. Ancaq bir məsələdə Qurbanəli bəy haqlı, uzaqgörən və ağıllı oldu. İlk dəfə olaraq kimə qurban olmaq lazım olduğunu dəqiq müəyyənləşdirdi. “- Naçalnik ağa, içirəm mən bu stəkanı sizin sağlığınıza. Allah da buna şahiddir ki, nə qədər bizim vilayətə naçalniklər gəlib, mən onların heç birini o qədər istəməmişəm. Naçalnik ağa, sən bizim başımızın sahibisən. Nə qədər ki, bizim mahalda camaat var, onlar hamısı sənin yolunda başlarından keçərlər. Mən özüm sənin yolunda oda girirəm. Qurban sənə mənim canım. Nə qədər ki, mən sağam, nökrəm sənə. İçirəm mən bu stəkanı naçalnik ağanın sağlığına. Urra!” (4, 183). Həqiqətən, Qurbanəli bəyin qonaqlığa təsadüfən dəvət olunmadığına bir daha əmin olduq. Çünki Qurbanəli bəy böyük bir kəndi, mahalı və ümumən Azərbaycan bəyliyi təmsil edirdi. Ona görə də təkcə özünü yox, bütün camaatı naçalnik ağaya qurban dedi. Qurbanəli bəyin buna «mənavi haqqı» da vardı. İlk «uğurlu sınaq» Kərbəlayı Qasımın timsalında, şəxsində həyata keçirilmişdi. Bu arada pristavın arvadının ad günü öz axarı ilə davam edirdi. Badələr içilir, sağlıqlar deyilirdi. Ən axırda Qurbanəli bəyin sağlığına içdilər. Bu qədər ağanın, xanımın Qurbanəli bəyin sağlığına içməsi onu “göyün yeddinci qatına” qaldırmışdı. Bəy sevincindən nə edəcəyini bilmirdi. Bəlkə də Qurbanəli bəy dediyi sağlığın ona hansı xoşagəlməz anlar yaşadacağını, bədbəxtliklər gətirəcəyini bilsəydi, içməzdi. Sərxoşluqdan yatıb yuxuya getsəydi, hamısından yaxşı olardı. Həqiqi xoşbəxtlik Qurbanəli bəyin üzünə yavaş-yavaş gülməyə başlayırdı. Monoloq işi “yaman korladı”. Ax, monoloq, monoloq... «- Ağalar və xanımlar! Siz ki, mənim sağlığıma içdiniz, qurban olsun sizə mənim canım. Mən ölənə kimi bu günü yadımdan çıxarmamam. Amma, ağalar, mənim sizdən bir xahişim var. Mən ölüm, mənim sözüümü yerə salmayın. Mən sizin hamınızı sabah öz evimə qonaq təklif eləyirəm. Vallah, billah, atamın goru haqqı, mən bilmirəm necə sizin xəcalətinizdən çıxım?! Mən lap əriyib yerə girirəm ki, bu qədər xanım mənim sağlığıma içsin. Mən nəyəm ki, bu qədər xanım mənim sağlığıma içsin? Mən bu xanımların ayağının torpağı da ola bilmənəm. Vallah, billah, atamın goru haqq sabah bizə qonaq gəlməsəniz, mən özümü öldürürəm. Mən istəyirəm sizə qulluq eləyim. Mən istəyirəm sizə nökrçilik eləyim. Cənab naçalnik, səndən də çox təvəqqe eləyirəm, ay xanım, səndən də təvəqqe eləyirəm. Əfsər ağadan da eləyirəm. Anna İvanovna, qurban olsun sənə mənim canım, səndən də təvəqqe eləyirəm. Ağalar, xanımlar! Hamınızdan təvəqqe eləyirəm. Hər kəs gəlməsə, namərddi. Aman günüdü, özümü öldürürəm! Qurban olsun sizə mənim canım. Sağ olsun xanımlar. Urra! Urra! » (4,184-184).

Qurbanəli bəy qalalar fəth etmiş sərkərdələr, qəhrəmanlar kimi «ura» qışqırdı. Əslində Qurbanəli bəyin bütün təklifləri ürəkdən gəlirdi, süni deyildi. Edilən təkliflərin hamısını Qurbanəli bəydən gözləmək olardı. «Yalvarmaq, canını fəda etmək, qurban olmaq, nökrçilik etmək» Qurbanəli bəyin ətinə-qanına hopmuş, qranitləşmiş, daşlaşmış əsas xüsusiyyətlərindəndir. Qurbanəli bəy monoloqda bütün bacarığını, səriştəsini nümayiş etdirmiş, gücünü, bacarığını sərf etmişdi. Qurbanəli bəyin monoloqu Cəfər Cabbarlının «1905-ci ildə» pyesindəki Bakı milyonçusu Salamovun nitqinə bənzəyir. Fərq ondaydı ki, Qurbanəli bəy ləhcəsiz danışır, “insanın qəlbinə hopan, daş ürəkləri əritməyi bacaran”, nisbətən mədəni, elmi cümlələr işlədirdi. Qurbanəli bəyin səmimiyyətinə inanmamaq qeyri-mümkündür. Eyni zamanda hörmətli qonaqlar onlara ifrat sədaqətli olan, qulluq göstərən insanın – Qurbanəli bəyin «özünü öldürməsinə, qəhrəman kimi həlak olmasına» razı ola bilməzdilər. Kənddə Qurbanəli bəyin «qarınlarına xəncər soxacağı»

xeyli insan onun yolunu «səbirsizliklə» gözləyirdilər. Xanımlar və ağalar qısa məsləhətləşmələrdən və Qurbanəli bəyin qarşısında müəyyən kiçik tələblər, şərtlər irəli sürdükdən sonra yekdilliklə və xoşhəlləqlə razılaşdılar. Qurbanəli bəy naçalnik və digər qonaqlarla şad-xürrəm görüşərək məclisi tərk etdi. Yol boyu nökrəi Kərbəlayı Qasımı hədələdi. Gecə yarısı onu qarşılayan nökrə Əliyə və qulluqçu qadın Gülpəriyə də eyni münasibət göstərdi. Onu gözləməkdən gözüünün kökü saralan və paltarlarını soyunmamış yuxulayan həyat yoldaşını da eyni tərzdə hədələdi: «- Bu xəncəri soxaram sənın qarnına! Arvad ayılmadı. Qurbanəli bəyə dəxi dinmədi və xəncəri atdı yerə. Sonra börkünü çıxarıb atdı bir səmtə və başladı soyunmağa. Paltarlarını və çəkmələrini çıxarıb hirsə hərəsini atdı bir yana, bir az su içdi və uzandı yerinə.

Bəyi yuxu tutdu (4, 187-188). Kaş bəyi yuxu tutmayaydı. «Oğuzların başına hər nə gəlsə yatanda gəlir». Səhəri gün Qurbanəli bəyin həyat yoldaşı nökrələri Kərbəlayı Qasımı ciddi şəkildə sorğu-suala tutdu.

Xanımı ən çox maraqlandıran, narahat edən ağanın rus arvadları ilə danışib-danışmaması və hirsələnməsinin səbəbləri idi. Yazıq Kərbəlayı Qasım iki od arasında qalmışdı. Əlbəttə, ağanın kimlərlə danışdığını, hansı hoqqalar çıxardığını deyə bilməzdi. Desəydi də xeyri olmayacaqdı. Rus qadınlarından fərqli olaraq müsəlman qadınları ərlerinin işinə qarışa bilməz, başlarını qaldıra bilməzdilər. Şükürlər olsun ki, bu onların ağına belə gəlmirdi. Əks təqdirdə, Xudayar bəylərin zoğal çomağı işə düşərdi. Ancaq Qurbanəli bəyi cəzalandıran tapıldı. Həm də necə? Ən ağır cəza! Bu cür cəzalanmaq Qurbanəli bəydən ötrü ölümdən bətərdi. Qurbanəli bəy pristavın xanımının ad günündə xüsusi fəallıq göstərmiş, möhkəmcə yorulmuşdu. Ona görə də səhər tezdən bəyi yuxudan oyatmaq mümkün olmadı. Yoxsa Qurbanəli bəy verdiyi vədi unudardımı? Həm də kimlərə! Bu arada bəyin həyatında həyat əvvəlki qaydada davam edirdi.

Qurbanəli bəyin sədaqətli həyat yoldaşı ərinin oyanmasına xüsusi hazırlıq görürdü. Aşpaz Əliyə ət aldırdı, palaz salıb tutu çırpdırdı. Kaş Əlinin qıçları sınaıydı, ağaca çıxmıyaydı. Aşpaz Əli adəti üzrə bütün kəndin ətrafını nəzərdən keçirdi. Kaş gözləri kor olaydı, heç bir yerə baxmayaydı. Qurbanəli bəyi məcburən şirin yuxudan oyatmayaydılar. Dünən axşam bəy «əməlli-başlı hörmət-izzət qazanmışdı». Qəflətən Əlinin gözləri kəndin kənarındakı atlılara sataşdı. «- Kəblə Qasım, kəndə çoxlu atlı gəlir; amma kəndliyə oxşamırlar. Kərbəlayı Qasım gedib qalxdı alçaq divara, oradan qalxdı aşpazxana damının üstünə və sağ əlini gözüünün üstünə qoyub başladı diqqətlə yola baxmağa» (4, 191).

Kəblə Qasım dənənki qonaqları aydın seçə bildi. Xəbəri xanıma çatdırdı. Hamısı xeyli təəccübləndi. Həyətdəkilər atlıların keçib gedəcəklərini güman etdilər. Ancaq dənənki qonaqlar naçalnik başda olmaqla atlarını düz Qurbanəli bəyin evinə tərəf yönəltdilər və gəlib çatanda küçə qarısını döyməyə başladılar. «Kərbəlayı Qasım qarıya çıxıb gördu ki, dənən pristavın evindəki qonaqların hamısı gəlib dayanıb qarıya» (4, 191).

Qurbanəli bəyin xanımı fərasətli çıxdı. Əliyə tapşırırdı ki, Qurbanəli bəyin evdə olmadığını ruslara bildirsin. Özü də Qurbanəli bəyi oyatmağa qalxdı. Qurbanəli bəy «a...a... eləyə-eləyə yenə gözlərini yumurdu. Xanım dediklərini bir neçə dəfə təkrar etdi. Elə bil Qurbanəli bəy qəflət yuxusundan ayıldı. «- Nə deyirsən? Arvadı sözünü bir də dedi. Bəy dik qalxdı ayağa, bir şey fikir elədi, qaçdı otağın o tərəfinə – bu tərəfinə, arvadına dedi: - qoy desinlər ağa evdə deyil.

Arvadı genə çıxdı eşiyə və bəy mələfəni götürüb çarşav kimi saldı başına çıxdı həyətdə, qaçıb soxuldu tövləyə və girdi atın axuruna» (4, 191).

Naçalniki əhatə edən xanımlar və ağalar nökrələrin «ağa evdə yoxdur» cavabına xeyli təəccübləndilər. Bir-birlərinin üzünə baxdılar. Naçalnik əbəs yerə rəhbər təyin olunmadığını sübut etdi. İşdən-gücdən ayrılıb və uzaq yol gəldikləri üçün heç olmasa, bəyin «tərifli atına» baxmaq qərarına gəldi. Bəyin tərifli atının dənənki at olduğu məlum oldu. Naçalnik təsadüfdənmi, zərurətdənmi başladığı işi sona çatdırmaq istədi. Atın dişlərinə baxdı. «Axura yaxınlaşan kimi naçalnik dik atıldı və çığırdı:

- Ax, çort vozmi!

Axurun içində guya kəfənə bürünmüş bir şey naçalnikin gözüünə sataşdı. Naçalnik yanındakı pristavın əlindən yapışib yavaşca yeridi axurun yanına və diqqətlə eləyib gördü ki, axurdakı Qurbanədi bəy özüdü. Bunu görə naçalnik çəpik çalıb, qəh-qəh çəkib güldü və dedi:

- A...a...a... rəfiq, sən burda imişsən!... Qonaqlar da bi-bir gəlib bəyə diqqət ilə baxdılar və çəkilib durdular kənardə. Qurbanəli bəy yerindən heç tərpəşmədi» (4, 193).

Beləliklə, «avam» və təhlükəli Qurbanəli bəyin həyatı gözlənilməz sonluqla bitdi. Bitdi deyəndə Cəlil Məmmədquluzadə Qurbanəli bəyin ölümünü göstərmir. Qurbanəli bəyin ölümü yaşadığından min kərə yaxşı olardı. Rusların «qəfil» gəlişindən və gedişindən sonra Qurbanəli bəy dirigözlü ölmüşdü. Görəsən, Qurbanəli bəy Azərbaycan bəyliyinə layiqmi hərəkət etdi? Yadellilər Azərbaycan bəyliyi haqqında nə düşündülər? Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan bəyliyinə necə qiymətlənləndirir? Fikrimizcə, «avam»

və təhlükəli Qurbanəli bəy haqqında bəzi mətləblərə aydınlıq gətirmək yerinə düşərdi. Əlbəttə, Qurbanəli bəy naçalnikə, ağalara və xanımlara sərxoş vəziyyətdə vədlər vermişdi. Ruslara dəlicəsinə vurulan Qurbanəli bəyin hörmətli qonaqları layiqincə qarşılamağa maddi imkanları çatardı. Nökərlər və həyat yoldaşı ondan oddan qorxan kimi qorxurdular. Nökərləri və kəndliləri də qul kimi işlətmək olardı. Ancaq bəxt bu dəfə nədənsə Qurbanəli bəydən üz döndərməmişdi. Qurbanəli bəy ölümünə belə razı idi, tək ruslar ondan inciməsinlər, onu birdəfəlik atmasınlar. Görəsən, Qurbanəli bəy o boyda evdə, həyətdə, kənddə gizlənməyə etibarlı bir yer tapmadı? Axı, naçalnik və onun adamları künc-bucağı, həyəti qarış-qarış axtarmadılar. Hətta naçalnik tövləyə nökər Qasıməlinin icazəsi ilə daxil oldu. Baxmayaraq ki, naçalnik ona həvalə edilən mahalda qeyri-məhdud ixtiyar sahibi idi. Yəqin ki, Qurbanəli bəyin tövlədən etibarlı yer ağına gəlməmişdi. Bəyin sərxoş vəziyyətdə dediklərinin hamısı yaddan çıxmışdı. «Avam» Qurbanəli bəy nə etməliydi? Özünü qadına oxşatmağı şəninə sığışdırdı. Qadın çarşabında qaçıb tövləyə girdi. “Avam insan, bəy” canını qurtarmaq üçün təsadüfən tövləni- “ən təhlükəsiz məkanı” seçə bilməzdi. Qurbanəli bəy öz- özlüyündə ani, qəfləti, düzgün və ildırım sürətli qərar qəbul etdi. Qəti əmin idi ki, pristav onu axtarmayacaqdır. Axtarsa da tövləyə gəlib çatmayacaqdır. Bir az inciyəcək və sonra çıxıb gedəcəkdir. “Avam və savadsız” Qurbanəli bəy bütün variantları nəzərə almışdı, ölçüb- biçmişdi. “Yazıq və zavallı” Qurbanəli bəy haradan biləydi ki, həyatda çox zaman ən pis variantlar reallaşır. Cəlil Məmmədquluzadə Qurbanəli bəy obrazı ilə Azərbaycan bəylərinə və insanlarına dərs vermək istəmişdir. Azərbaycan bəyinin, bəyliyin həqiqi yeri tövlə deyildir. Onların yeri elmdə, təhsildə, mədəniyyətdə, mənəviyyatda olmalıdır. Kimliyindən asılı olmayaraq vəzifəcə böyüklərə, böyük qardaşlara yaltaqlananların, yarımların, onlara qul kimi səcdə edənlərin aqibəti Qurbanəli bəy kimidir. Ən böyük arxa insanın mənsub olduğu xalq və millətdir, onun şərəfidir, ləyaqətidir. Sonda vurğulamaq istərdik ki, Qurbanəli bəy müasir və təhlükəlidir. Vətəni, milləti, torpağı satanlar, onların qədrini bilməyənlər Qurbanəli bəyin «ən layiqli» varisləri, davamçılarıdır. Qurbanəli bəyin təhlükəliliyi daha çox məhz bu amillərlə bağlıdır. «Avam- lıqdan» isə söhbət gedə bilməz!

ƏDƏBİYYAT

- Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı, 1997, s.369.
 Hüseyinov F. “Adi əhvalatlarda böyük həqiqətlər”. Bakı: “Gənclik”, 1977,184 s.
 Qarayev Y. Realizm: Sənət və həqiqət. Bakı: “Elm”, 1980, 258 s.
 Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 4 cildə. I cild. Bakı: Öndər nəşriyyatı, 2004, 664 s.
 Məmmədov K. Cəlil Məmmədquluzadə: həyat və yaradıcılığı. Bakı, 1974, 315 s.
 Mir Cəlil. Klassiklər və müasirləri. Bakı: “Azərnəşr”, 1973, 296 s.
 Yusifoğlu R. Cəlil Məmmədquluzadə və bu günümüz. “Ədalət” qəzeti, 2013.
 Açar sözlər: Cəlil Məmmədquluzadə, surətlər, avam, təhlükəli
 Key words: Jalil Mammadguluzadeh, images, simpleton, dangerous
 Ключевые слова: Джалиль Мамедкулизаде, образы, «наивный», опасный.

Dangerous and "simpleton" Gurbanali bey

Summary

Jalil Mammadguluzadeh created various images of the 20th-century Azerbaijani prose. In this sense, Gurbanali bey, created by the writer in "Gurbanli bey" story, is a real and life-type. Gurbanli bey differs from other literary images in literature. Literary criticism has different views on this image. At first glance, Gurbanali is "simpleton" and rude. Jalil Mammadguluzadeh does not use "negative" or "positive" phrases on any image. The writer interprets events and images with illustrations, details of his work.

Опасный и «наивный» Курбанали бек

Резюме

Джалиль Мамедкулизаде вошел в азербайджанскую литературу XX века как создатель разных, полновесных образов местных беков. В этом смысле созданные писателем в рассказе «Курбанали бек» образ Курбанали бека – тип реальный и жизненный. Курбанали бек коренным образом отличается от других бекских образов в литературе. В литературной критике существуют разные мнения об этом образе. С первого взгляда Курбанали бек «наивен» и «опасен». Дж.Мамедкулизаде никогда не говорит об образах, что они отрицательные или положительные. Он высказывает свое отношение к изображаемым событиям и образам через изображенные детали. Безусловно, Дж.Мамедкулизаде является мастером изображения детали.

Rəyçi: prof. Cəlilova Fərəh Cabbar qızı